

However, there were other, extraordinary, situations when the speed of movement increased. For instance, after the Prince Vasylko was blinded in 1097 in Bilgorod Kyivan and during his following convoy to Volodymyr-Volynskyi, and during Prince Davyd, the initiator of this crime, escape from Kyiv to the same city, the movement on the permanent road took 65–70 km per day.

However, it also was not a «record»; according to *Pouchenie* by the Prince Volodymyr Monomakh, to get to his father he passed the route from Chernihiv to the capital of Rus about a 100 times at 140 km in one day.

В.К. Козюба

ДАВНЬОРУСЬКЕ «СТОЛПІЕ» ЗА ІСТОРИКО-ЛЕКСИЧНИМИ ТА АРХЕОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ

Статтю присвячено аналізу писемних та археологічних джерел щодо визначення характеру огорожі, згаданій у літописах як «столпіе».

Ключові слова: Давня Русь, «столпіе», огорожа

У давньоруському літописі у трьох епізодах згадується лексема *столпіе* у загальному значенні «огорожа» або «стіна». У Повісті минулих літ (ПМЛ) цим терміном названо огорожу навколо Печерського монастиря, про будівництво якої повідомляється в сказанні про заснування цієї обителі, розміщеному під 1051 р.: «*игумень (Варлаам — В. К.) же и братья... и манастырь оградиша столпьемъ*» (ПСРЛ 2001, т. II, стб. 147; ПСРЛ 2001, т. I, стб. 159). Під 1074 р. у літописі наведено інше розлоге сказання про успіння Феодосія, в якому серед іншого згадується чернець Михаль Толбокович, який «*выскочилъ есть чресъ столпъе по заутрени*», тобто втік із монастиря (ПСРЛ 2001, т. II, стб. 182; ПСРЛ 2001, т. I, стб. 191).

У 1161 р. під час зіткнення двох князівських коаліцій біля київського Подолу відбулася кровопролитна битва — («*брань крѣпка велми зѣло*»), яку літописець порівняв із другим пришестям. Військо князів Ростислава Мстиславича та його союзника Володимира Андрійовича, яке захищало Київ, стояло «*подлѣ столпъе загорожено бо бѣше тогда столпиемъ от горы оли и до Днѣпра*». В бою «*нача одалати*» їх противник князь Ізяслав Давидович, а його союзники половці «*въѣздяху в городъ просѣкающе столпие*» (ПСРЛ 2001, т. II, стб. 515).

Крім наведених літописних, є приклади використання лексеми «столпіе» у значенні «огорожа» і в перекладних творах: «*Не великымъ столпьемъ двора огражаи, ни стѣны*

высоки създаи, но живущая оу тебе примилоуи» (Срезневский 1912, стб. 579).

Припинення надалі вживання цієї назви в писемних пам'ятках, відсутність її, хоча б у зміненій формі, серед відповідної тематичної лексики місцевих говірок на теренах Східної Європи ускладнює розуміння значення слова *столпіе*, або, точніше, реконструкцію тієї реалії, яка пов'язана з ним. Тому в дослідженнях з давньоруської дерев'яної архітектури, і фортифікації зокрема, існує, щонайменше, три різні погляди на конструкцію літописного стовп'я. Найпоширенішою є думка, що *столпіе* — це різновид частоколу (Ф.Ф. Ласковський, П.О. Раппопорт). На думку інших фахівців, це була стіна з горизонтальних колод, кінці яких запазовано у невеликі зруби (М.П. Кучера). Ще за однією версією, стовп'я було каркасно-стовповою конструкцією (Ю.Ю. Моргунов).

Як бачимо, дослідники пропонували зовсім різні інтерпретації значення лексеми *столпіе*, тож є необхідність ще раз повернутися до цього питання і розглянути семантику й етимологію згаданого терміна, коло близьких до нього за значенням слів давньоруського часу.

Крім наведених прикладів ужитку лексеми *столпіе* як огорожі, у давньоруській літературі це слово трапляється й у значенні «стовпи». Зокрема, в Житті Кирила Білозерського, написаному Пахомієм Сербом 1462 р. (Словарь книжников... 1989, с. 167–169, 173), згадується, як під час довгих молитов преподобного його ноги набрякали і через те були «*яко столпие*». Аналогічний вираз («*бяху яко столпие*»)

є і в Житії преп. Діонісія Глушицького 1495 р. У цих пам'ятках маємо стале порівняння ніг зі стовпами, яке, ймовірно, походить із агіографічної літератури ранішого часу.

Використання терміну *столние* в іншому значенні знаходимо і в Радзивилівському літописі (РЛ). В описі похорону переяславльського князя Андрія Володимировича відзначено, що у січні 1141 р. під час процесії відбулося знамення: на небі три «с(о)лнца сияюще межи собою а столние трие от земля до н(е)б(е)се». Цікаво, що у більш відомих Іпатіївському (ІЛ) і Лаврентіївському (ЛЛ) літописах у цій розповіді замість *столния* використано слово *столни* (ПСРЛ 2001, т. II, стб. 309; ПСРЛ 2001, т. I, стб. 309), тобто, для переписувача РЛ (друга половина XV ст.) ці лексеми були синонімами. Дзеркальну заміну, але вже *столния* на *столны*, бачимо у переказі літописних статей 1051 і 1161 р. (про які вже йшлося) за Єрмолаєвським списком ІЛ, протограф якого (списку) було створено у першій половині XVII ст., а також у пізніх списках Никоновського літопису (ПСРЛ 2001, т. II, с. К—М, приложение, с. 12, 40; ПСРЛ 1862, т. IX, с. 104).

Як видно, лексема *столние* є збірною формою від слова *столнь*, що свого часу відзначив І.І. Срезневський (Срезневский 1912, стб. 579), тобто, цим терміном називалася певна сукупність стовпів — від двох до невизначеної кількості. Здавалося, що цього достатньо для визначення характеру реалії, що існувала у Києві XI—XII ст. і назва якої потрапила до літописних звісток. Але частина дослідників, послуговуючись двома обставинами, запропонувала інший підхід у реконструкції значення стовп'я.

Перша обставина пов'язана з існуванням у давньоруській лексиці кількох лексем, що позначали огорожу або стіну. Серед них — *острогъ*, *тынь*, *оградъ*, *плоть*, *воръ*, з яких перші дві ототожнювали з типом огорожі з вертикальних загострених колод — частоколом. Саме це міркування лягло в основу пошуку М.П. Кучерою іншого тлумачення слова *столние* (Кучера 1972, с. 60). Розглянемо уважніше аргументи дослідників.

Давньоруський термін *оградъ* (*ограда*) є родовим, загальним для всіх типів огорож. Він має праслов'янське походження і представлений практично в усіх слов'янських мовах (Будилович б/г, с. 122). Одне з його значень — «огорожа, стіна; огорожене місце» (Словарь древнерусского... 2000, с. 78—79). Саме цим словом було замінено лексему *столние* у по-

відомленні 1074 р. в пізньому Московському літописі: «перельзе чрес ограду за манастырь» (Словарь русского... 1987, с. 255). Відзначимо також, що у Києво-Печерському патерику в повідомленнях, за змістом паралельних до літописних звісток 1051 і 1074 рр., використано обидві назви — *столние* і *ограда* (Києво-Печерский... 1991, с. 19, 96).

Лексема *острогъ* має два значення — «частокіл; огорожа із кілків» та «зовнішнє укріплення міста» (Словарь древнерусского... 2000, с. 190). Походить від праслов'янського *ostrogъ* (від *остръ* — «гострий») (Історія... 1983, с. 125), хоча, можна припустити походження цього слова від «острый рог». Є кілька прикладів його вживання у першому значенні: «тогда же иноплеменици погании остоупиша Рязань и острогомъ оградиша и» (1238) (ПСРЛ 2000, т. III, с. 75); «острогъ проломити хотяхоу» (1251) (ПСРЛ 2001, т. II, стб. 811). Острог як частина укріплень міста згадується у Чернігові (1094, 1152), Новгороді-Сіверському (1146, 1152, 1175), Білгороді (1161), Вишгороді (1172), Друцьку (1180), Путивлі (1185), Переяславлі (1186), Чюрнаєві (1190), Звенигороді (1208). Як виходить, перше, первинне, значення слова спричинило появу другого. Ця тенденція призвела навіть до перетворення терміну *острог* у другому значенні на назву міста у Волинській землі (перша згадка 1100 р.). Вочевидь, саме обставиною поступового переходу первинного значення *острог* у наступне цей термін був витіснений лексемою частокіл, невідомою у давньоруську добу.

Майже всі перераховані міста мали дитинці й окольні гради, оточені валами. Тому, слід розуміти, укріплення у вигляді острогу зводили на насипах валів. Про це є пряме свідчення у «Повчанні» Володимира Мономаха, дружина якого влітку 1094 р. вісім днів «бишася... о малу [греблю] не вдадиче имъ [князю Олегу Святославичу з половцями — В. К.] въ острогъ» Чернігова увійти (ПСРЛ 2001, т. I, стб. 249). Острогом названо також і укріплений стіною тимчасовий військовий табір, як бачимо в літописному повідомленні про похід князів Данила і Василька Романовичів з поляками на ятвягів 1251 р., де навіть застосовано дієслово *острожитися*, тобто, огородитись частоколом (ПСРЛ 2001, т. II, стб. 810—811).

Дуже популярним у давньоруську добу було слово *тынь*. Воно також є загальнослов'янським (Будилович, б/г, с. 123). Так називали огорожу рядових міських садіб: «Аже... дворную тыномъ перегородить межю...» (Троїцький спи-

сок Руської Правди, ст. 65). Як видно з контексту цієї збірки законів, тином тут названо огорожу взагалі, яка могла різнитися за конструкцією і спеціальною назвою. Поступово конкретне семантичне значення слова *тынъ* як особливо-го виду огорожі почало розмиватися, наближуючись до родового поняття *ограда*. На це вказує і вживання дієслова *тынити* у значенні «городити, огороджувати». Це особливо помітно вже з XIV ст., коли тин у писемних джерелах стає повним синонімом огради чи острогу: «*В то же лѣто боголюбивыи архиепископъ Василии святую Софѣю тыномъ новымъ отіни*» (1336) (ПСРЛ 2000, т. III, с. 347); «*около же бѣ града острогъ тынъ дуобовои*» (1219) (Срезневский 1912, стб. 1073); «*дворную тыномъ перетынит межю*» (пізній список Руської Правди); «*и тыномъ отыниша около церкви*» (1428) (Рорре 1962, с. 80); «*кругом монастыря ограда, тынъ стоячей дубовой*» (1615) (Словарь русского... 1987, с. 255); «*около посада острога нѣтъ, ни одной тынины*» (1629) (Словарь русского... 1987а, с. 159). Автор русько-грецького словника середини XV ст. як *тынъ* переклав грецьке слово зі значенням «огорожа» (Ковтун 1963, с. 340). Таким чином, у XIV—XV ст. слово *тынъ* почало активно витісняти лексему *ограда*, зокрема й у вигляді поновлення лексики літописних повідомлень XII—XIII ст.

Враховуючи цю обставину, саме так, на нашу думку, слід розглядати значення лексеми *тынъ* у літописних звістках про облоги монголо-татарами східноєвропейських міст. Міста, взяті в облогу татарами, оточували дерев'яною огорожею. Зокрема, Рязань «*острогомъ оградиша*» (див. вище), Володимир «*безаконнѣи же Измаилитѣ... отыниша... тыномъ всь*», а Торжек «*оступиша... и отыниша тыномъ всь около, яко же инии градъ имаху*» (1238) (ПСРЛ, 2000, т. III, с. 287, 288). Показовою з цієї точки зору є (як вважається) описка переписувача протографа ІЛ, який при описі облоги Києва 1240 р. зазначив, що «*окроужи град и остолпи сила Татарская и быс град во обьдержаньи велицѣ*», в той час як у Хлебніковському і Погодінському списках замість *остолпи* (тобто, «оточив стовп'ям») стоїть *оступи* (ПСРЛ 2001, т. II, стб. 784). Не змінилася тактика облоги міст монголо-татарами і через 20 років. Під час нападу на польський Сандомир загін на чолі з Бурондаєм «*обьступиша и со всѣ сторонѣ и огородиша и около своимъ городомъ*» (1261) (ПСРЛ 2001, т. II, стб. 852).

Як бачимо, тактика облоги міст монголо-татарами була схожою і під час походу 1237—38 рр. на Північно-Східну Русь, і під час на-

ступних набігів. Використання літописцями різних термінів (*тынъ, оградъ, острогъ*) фіксує, на нашу думку, лише їх лексичні вподобання, а не реальну відмінність процесу облоги, чого не спостерігається. Ймовірно, огорожа, яку застосовували при облозі, була легкою, можливо, навіть пересувною, наприклад щити, адже нетривалі (здебільшого — Рязань і Володимир — по п'ять діб) облоги, необхідність перекриття по периметру міста ділянок у сотні, а то й тисячі метрів не передбачала, за логікою, стаціонарних огорож у вигляді вертикально встановлених вкопаних колод, дуже витратних і за часом зведення, і за кількістю деревини. Як видно з літописних повідомлень, огорожа навколо оточених міст була засобом не тривалої облоги, а штурму — її зводили, як правило, вночі для прикриття обслуги осадних механізмів та колон для штурму: у Володимирі в суботу «*начаша лѣсы и пороки ставити от оутра и до вечера а на ночь оградиша тыном около всего города и... наоутрие... взяту бытии граду*» (ПСРЛ 2001, т. I, стб. 517); у Сандомирі «*огородиша и около своимъ городомъ и порокъ поставиша... бьющимъ не ослабно д(е)нь и ночь*» (ПСРЛ 2001, т. II, стб. 852).

В літописах трапляється ще одна назва огорожі, пов'язана з військовими діями. Це *плотъ*, який, мабуть, був варіантом локальних загороджень навколо міст Волзької Булгарії, що використовувався булгарами для стримування атак давньоруських дружин у 1184 і 1220 рр. (ПСРЛ 2001, т. I, стб. 390, 445). Цей термін також є загальнослов'янським. На нього натрапляємо в «Молінні» Даниїла Заточника: «*Тако и аз всем во обиде есмь, зане не оградим естъ страхом грозы твояе, аки плотом твердымъ*», причому у найдавнішій першій редакції XII—XIII ст., а у другій його замінено на лексему *оградъ* (Лексика... 1981, с. 131). У XVI—XVII ст. слово *плотъ* поступово виходило з ужитку, про що свідчить його наявність у російських азбучковниках, де воно тлумачиться як *ограда*. Звернемо увагу, що терміни *плотъ* і *плетень* не тотожні, адже останній також відомий у давньоруській лексиці: «*надѣяшебо ся на твердь, бяше бо плетениемъ оплетено то мѣсто и насовано коल्या*» (1216) (ПСРЛ 2001, т. I, стб. 496).

Усі назви типів огорож, відомі за давньоруськими оригінальними та перекладними писемними пам'ятками — *огородъ, тынъ, плотъ, плетень, воръ* — збереглися в тій чи іншій формі в українській мові та її діалектах і до сьогодні активно використовуються. Зокрема, серед українських говірок найбільш популярним є

слово *плот*, яке має кілька значень: 1) огорожа з горизонтально прикріплених до стовпів жердин; 2) огорожа, сплетена з хмизу (Євтушок 1993, с. 104—105); 3) огорожа з колод; 4) огорожа взагалі (Лексика Полесья... 1968, с. 147).

Крім цього, вживаються терміни *плетень* (огорожа з лози) і *тин* (огорожа з нетовстих жердин, іноді переплетених прутами, або огорожа з розколотих нетовстих колод, забитих у землю і зверху збитих планками) (там само с. 147, 155). Серед назв-позначень плоту (плетня) є також (подано за зменшенням частоти вжитку): *плетіння, плетінь, плетяник, плетюга, запліт, тин*; для позначення плоту із стовпів із горизонтальними жердинами: *тин, жерде, жерди, огорожа, городьба, забор* (Євтушок 1993, с. 104—105).

Таким чином, тільки лексеми *острог* і *столние*, як типи огорож, не мають аналогів у сучасних східнослов'янських мовах. Це можна пояснити їх специфічністю — острог був елементом фортифікації і не мав відношення до цивільної дерев'яної архітектури, а *столние*, про що мова піде далі, було досить високою огорожею (звичай — монастирською), якої не потребували пересічні середньовічні двори.

Ю.Ю. Моргунов припустив, що *столние* було каркасно-стовповою конструкцією, тобто, прясла між вертикальними стовпами складались із горизонтальних колод, кінці яких були запазовані у стовпи (Моргунов 2007, с. 34). Цей спосіб зведення стін у XIV—XV ст. отримав назву *замет*, яка своєю етимологією підказує спосіб спорудження огорожі — «в закидку». За ранішими писемними джерелами ця назва не відома, хоча саме дієслово *заметати* активно вживали. Але й слово *замет* поступово витіснилося більш поширеним «тын лежачий», як і *острог* («тын вострой») (Рабинович 1975, с. 201).

Огорожі у вигляді *замет* добре видно на планах Москви та Новгороду XVII ст. (там само, с. 205, рис. 4; с. 218, рис. 14). Вкажемо, що на плані Києва 1638 р. А. Кальнофойського, що змальовує Печерське містечко, наявні обидва типи монастирської огорожі: навколо Печерського монастиря — з вертикальних колод чи напівколод, зверху перекритих двосхилим дахом (для уповільнення руйнування огорожі від опадів); у розташованому навпроти дівочному Вознесенському монастирі — зведеної у техніці *замет*.

Друга обставина, яка, на нашу думку, тільки ускладнила пошуки значення терміну *столние*, пов'язана із акцентуванням одного зі зна-

чень лексеми *столн* — «башта, зруб» — як визначального у конструкції *столния*. Саме цим шляхом пішов М.П. Кучера (Кучера 1972, с. 61). З його аргументами не можна погодитися з кількох причин. По-перше, використання лексеми *столнъ* у значенні «башта» в літописних текстах є дуже специфічним. Воно згадується тільки в огляді давньої всесвітньої історії, розміщеному на початку ПМЛ, що є перекладом одного з візантійських хронографів, а, отже, за походженням є лексикою перекладної історико-літературної пам'ятки. Як робочий, активно діючий у мові термін, він почав з'являтися на сторінках літопису тільки з кінця XII ст., але виключно у значенні «кам'яна вежа», що справедливо відзначив ще П.О. Раппопорт (Раппопорт 1956, с. 135).

По-друге, спорудження стіни у спосіб, запропонований М.П. Кучерою, було більш витратним, адже вимагало не тільки більшої кількості деревини (щонайменше, удвічі), а й значного обсягу роботи. Крім того, стовп'я не було фортифікаційною спорудою, на відміну від тих прикладів російських укріплень XVII ст., які слугували зразком для реконструкції М.П. Кучери. Свого часу Б.О. Тимошук, погодившись із М.П. Кучерою, назвав стовп'ям дерев'яну оборонну конструкцію, досліджену ним на Добринівському городищі (Тимошук 1981, с. 117). Її опис, на нашу думку, зовсім не відповідає моделі М.П. Кучери. На городищі було виявлено залишки стіни із горизонтальних колод, запазованих у стовпи, тобто, у вигляді «замет». Зруби в цих конструкціях знаходилися на значній (іноді до 30—40 м!) відстані один від одного і, ймовірно, виконували ширші, ніж конструктивні, функції (там само, с. 118, рис. 1).

Звернемося до археологічних матеріалів. Під час досліджень території Михайлівсько-

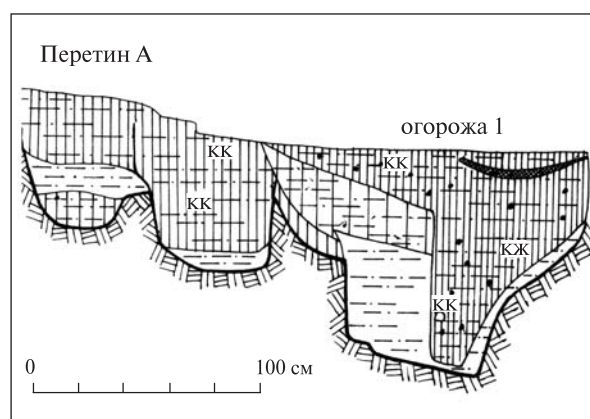

Рис. 1. Київ. Перетин рову огорожі 1 біля Михайлівського Золотоверхого собору

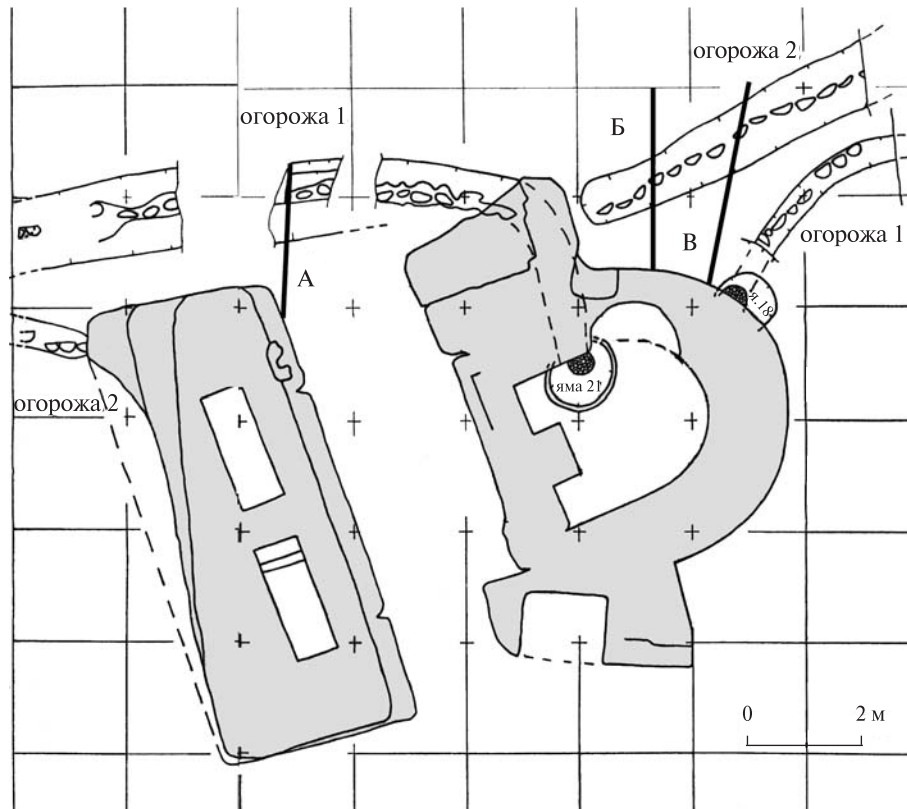

Рис. 2. Київ. План залишків огорожі 1 (перша чверть XII ст.), огорожі 2 (остання чверть XII ст.) і цегляної брами кінця XII ст. біля Михайлівського Золотоверхого собору

го Золотоверхого монастиря Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАНУ (керівник Г.Ю. Івакін) у 1999 р. вдалося повністю розкопати залишки унікальної пам'ятки архітектури кінця XII ст. — цегляної брами з надбрамною церквою. Ця брама була одним із в'їздів до Дмитріївського? монастиря. Поряд із нею зафіксовано дві лінії дерев'яної огорожі, які дозволили, враховуючи дослідження 1938 і 1998 рр., з'ясувати східну межу монастиря на довжину 140 м (Івакін, Козюба 2002, с. 79).

Огорожу 1 було зведено у першій чверті XII ст., коли у північно-західній частині монастиря збудували Михайлівську Золотоверху церкву (1108—1113). Вона складалася з вертикально вкопаних напівколод у діаметрі 0,2—0,35 м, повернутих пласкою стороною назовні. Траншея, в якій стояли напівколоди, мала форму трапеції і розширювалася догори. Її ширина 0,4—0,6 м на дні і 1,3 м зверху. Була заглиблена у материк на 0,6—0,9 м, від давньої поверхні — на 1,1—1,2 м. На дні траншеї простежено ровик з вертикальними стінами завширшки 0,4 м. Із зовнішнього боку до нього підходила похила сходишка завширшки також близько 0,4 м (рис. 1). Від напівколод, розташованих ланцюгом, залишилися сіро-коричневі плями з пухким ґрунтом.

Обидва простежені відтинки огорожі (загальна довжина їх 14 м) у плані дугоподібно вигиналися у бік дерев'яної брами. Останні склалися з двох великих (діаметр 1,15 та 1,30 м) ям циліндричної форми з пласким дном, заглибленим у материк на 1,5 м. У ямах стояли потужні (діаметр 0,4 м) стовпи, від яких лишилися рештки деревини. На цих стовпах-веревях трималося полотно брами, ширина проїзду якої становила 2,4 м (рис. 2). Заповнення траншеї огорожі та ям стовпів брами складалося зі змішаного суглинку, в якому знайдено уламки кераміки XI—XII ст. (вінця, денця з клеймами), кісток тварин, скла, цвяхів. Деякі зі знахідок (сколи пірофілітового сланцю, дрібні уламки плінфи і полив'яних плиток, кілька кубиків смальти) дозволяють віднести спорудження огорожі 1 до часу після будівництва Михайлівського Золотоверхого собору.

В останній чверті XII ст. огорожу Дмитріївського? монастиря було поновлено. На місці дерев'яної брами з'явилася цегляна, до зовнішніх кутів якої підходила нова лінія огорожі, траса якої не співпадала зі старою. Відстань між ними становила 1—2 м. Траншея огорожі 2 мала майже вертикальні стіни. Її ширина

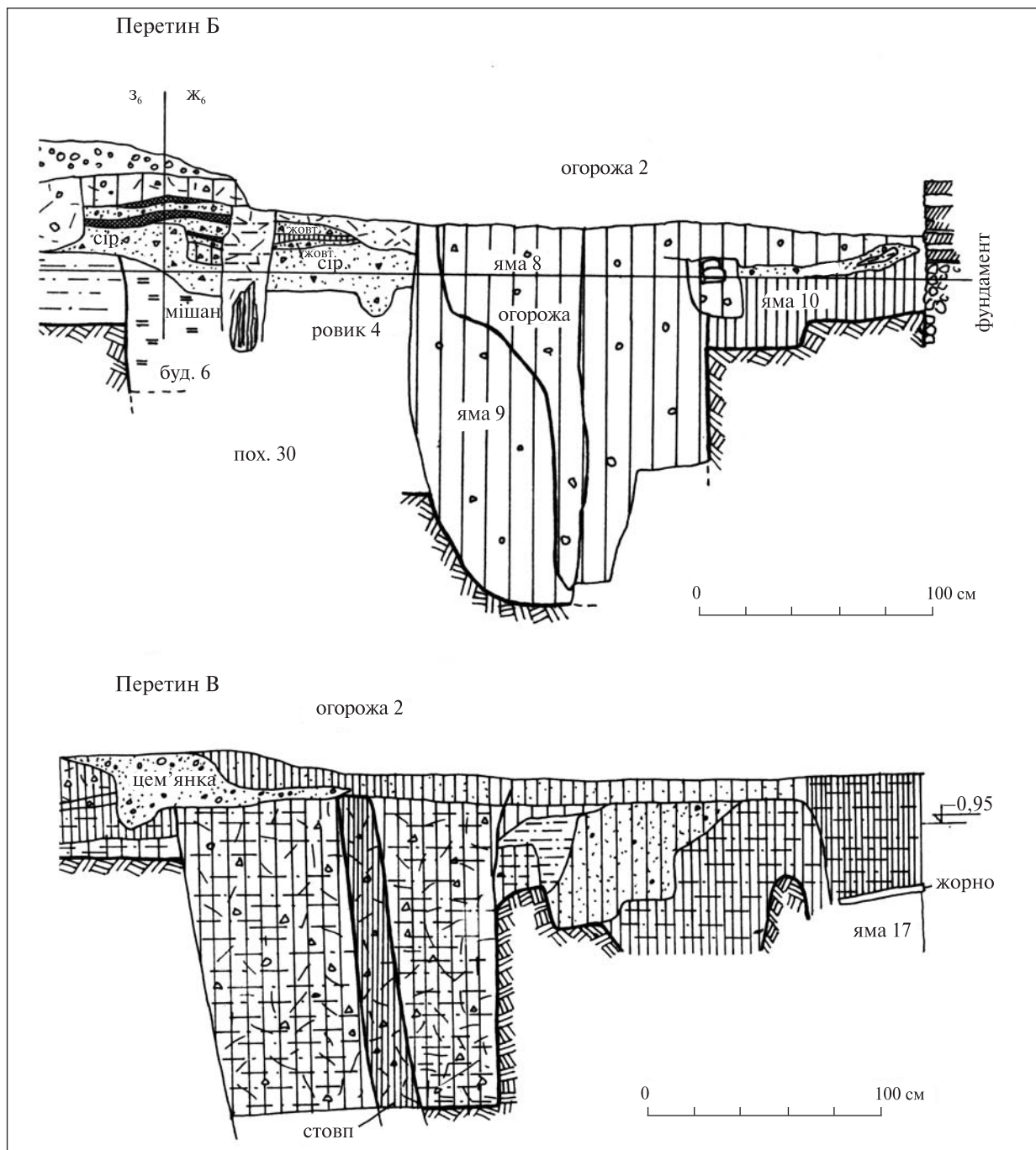

Рис. 3. Київ. Рів огорожі 2 біля Михайлівського Золотоверхого собору: перетини Б і В

у верхній частині 1,3 м, у нижній — близько 1,1 м, глибина від давньої поверхні 1,5—1,6 м, у матеріку — 0,9—1,2 м. З внутрішнього боку траншея мала материкову сходинку заввишки 0,3—0,5 м від дна. Напівколади огорожі мали ширину 0,25—0,40 м і товщину 0,13—0,18 м. Їх нижня частина була на 5—10 см вище за дно траншеї (рис. 3; 4). Між плямами напівколад існували розриви в 4—10 см, а самі вони утворювали не зовсім рівну лінію. Характер знайдок із заповнення траншеї 2 подібний до по-

передньої. За уламками плінфи з нього, аналогічної до використаної у цегляній брамі, з'ясовано, що нова дерев'яна стіна була споруджена вже після будівництва брами з надбрамною церквою.

Як бачимо, стара і нова дерев'яні огорожі монастиря XII ст. не відрізнялись одна від одної. Вони склались із вертикально встановлених впритул напівколад, звернених пласкою стороною назовні. Нижню частину огорожі було вкопано в землю на 1,2—1,6 м, що, ймо-

Рис. 4. Київ. Залишки дерев'яних напівколод огорожі кінця XII ст. біля Михайлівського Золотоверхого собору

вірно, свідчить про її значну висоту — близько 2,5—3,0 м. Шпарини між напівколодами, зафіксовані у вкопаній частині конструкції, можна пояснити двояко: під тиском землі контур спорохнявілих напівколод міг ущільнитися, адже всередині була пухка земля; загальна висота стояків огорожі сягала 4—5 м і, зрозуміло, діаметр їхніх кінців мав бути різним.

Нещодавно було виявлено об'єкти, які, можливо, є залишками літописного стовп'я Печерського монастиря. У траншеї, що пройшла на північ від Троїцької брами, зафіксовано кладку цегляної огорожі монастиря кінця XII ст., під якою простежено два заглиблення (рови?) на 1,0—1,2 м від давньої поверхні (Балакін 2008, с. 46). Одне, позбавлене знахідок і зі слідами замулення, попередньо можна пов'язати з найдавнішим стовп'ям монастиря, збудованим, імовірно, у 70-х рр. XI ст., чи ровиком-рівчаком перед огорожею, інше — з уламками плінфи і крихтами цем'яноквого розчину — віднести до початку XII ст., часу зведення цегляної брами з Троїцькою надбрамною церквою. На жаль, траншея 2007 р. перетинала згадані об'єкти дотично, а самі вони були частково знищені пізніми спорудами. Сподіваємося, що у майбутньому вдасться докладніше дослідити решт-

ки дерев'яної огорожі XI—XII ст. Печерського монастиря, що дозволить остаточно з'ясувати конструкцію літописного стовп'я.

На нашу думку, огорожі Дмитріївського і Печерського монастирів були подібними. Це найбільші монастирі у Києві, і ансамблі кожного склалися з кількох монументальних споруд, а також кам'яних брам з надбрамними церквами. Певна відмінність у розташуванні — перший знаходився в межах укріплень міста, а другий поза ними — не могла, на нашу думку, суттєво вплинути на різницю у конструкції їхніх огорож. Стовп'я Печерського монастиря, на наше переконання, ніколи не виконувало і не мало виконувати захисних, воєнних функцій. Під час нападу половців 1096 р. на околиці Києва частина печерських ченців у паніці тікала з монастиря його задвірками (*«бѣжащимъ задомъ монастиря»*), інші зачинилися в Успенській церкві, тож половці *«высѣкоша врата манастирю»* і вдерлися на його територію (ПСРЛ 2001, т. II, стб. 222). Отже, розглядати стовп'я як фортифікаційну споруду немає жодних підстав. Пізніше, з XIV ст., у різних землях Русі церкви і монастирі дійсно вже будували як фортеці, але це відбувалося в інших воєнно-політичних реаліях, коли виникла необхідність захисту населення від постійних татарських та інших нападів: *«архимандритъ святого Юрья Лаврентии постави стѣны святого Юрья силою 40 сажень и съ заборолами»* (1333) (ПСРЛ 2000, т. III, с. 100); *«ямы копающа забраламъ, иже округъ манастиря»* (1562) (Словарь русского... 1978, с. 139).

Дещо окремо стоїть згадка стовп'я як межі київського Подолу у повідомленні ІЛ 1161 р. Саме її воєнний контекст призвів до атрибуції *столпия* як різновиду оборонної стіни. З цього приводу можна висловити два міркування.

Не виключено, що згадка лексеми *столпие* у Київському літописі XII ст. відбиває лише випадок використання літописцем терміну, запозиченого ним із ПМЛ. Подібні приклади запозичень із раніших текстів відомі у літописній практиці давньоруської доби і взагалі, і завдяки появі слів і виразів із ПМЛ у Київському літописі зокрема (Вилкул 2007, Р. 17—28). Якщо це було саме так, то з'ясувати справжній вигляд огорожі Подолу без археологічних досліджень неможливо.

Але все ж переконливішим є розуміння характеру стовп'я Подолу як огорожі, аналогічної печерській і за конструкцією, і за функцією, що, власне, продубльовано й самою назвою. Про це свідчить використання дієслова *загорожено*, яке, на нашу думку, швидше вка-

зує на стовп'я як різновид огорожі, ніж як на тип захисних споруд. Щоправда, в літописі зазначено, що половці «вѣздяху в городъ», тобто, немовби в укріплену частину міста, але це можна трактувати й інакше: не буквально, що вони в'їхали до Києва. Воно базується на існуванні кількох значень лексеми *городъ* (Словарь древнерусского... 1989, с. 357—358, 378—379).

Ще одним непрямим свідченням невоєнного характеру подільського стовп'я є згадка про нього у минулому часі (Козюба 2009, с. 36). Фраза літописця «загорожено бо бѣше тога» явно свідчить про відсутність стовп'я на Подолі на час написання цієї оповіді — себто, між 1161 р. і початком XIII ст. (часом завершення Київського літопису) його було демонтовано. Вочевидь, якщо б стовп'я виконувало захисну функцію, воно існувало б і надалі.

Та все ж більшість дослідників (Ф.Ф. Ласковський, М.М. Тихомиров, В.Й. Довженок, П.О. Раппопорт, Ю.С. Асєєв, В.А. Богусевич, В.Г. Бережинський) не бачить суттєвої різниці між такими типами огорожі як острог, тин та стовп'я, вважаючи їх фактично тотожними (Довженок 1950, с. 51; Асєєв, Богусевич 1951, с. 41; Раппопорт 1956, с. 119; Бережинский 2008, с. 25). Спираючись на наведені матеріали, можна припустити, що ці лексеми мали змістовні відтінки, що, власне, й зумовило появу такої кількості назв. Вочевидь, *острогъ* дійсно був стіною з вертикальних загострених колод-паль і використовувався як просте укріплення. Важко сказати,

чи мали стіни острогу додаткові конструкції для розташування оборонців. У багатьох випадках, зазначених у літописі, острог без бою залишали (і навіть самі підпалювали) захисники, зосереджуючись у дитинцях. Це, щоправда, могло бути пов'язано не так з необлаштованістю острогів як захисних рубежів, як із значно більшою, порівняно з дитинцями, їхньою протяжністю, яка, вочевидь, вимагала значної кількості захисників і призводила до їх розпорошення.

Досить поширеною є думка, за якою острог — «огорожа із вбитого в землю кілля» (Історія... 1983, с. 125; Словарь руського... 1987а, с. 159). Але, це не так — вбивати тисячі колод у землю і надалі погострювати їхні верхні кінці було абсолютно позбавлено сенсу, незручною і трудомісткою справою. Як уже зазначалося, нижню частину стіни острогу вкопували у насип валу чи підсипали за допомогою земляних відкосів.

Назва *тынъ* уже у XIII—XIV ст. стала узагальненою, наближаючись до *ограду*, і, в контексті літописних повідомлень про облогу міст монголо-татарами в середині XIII ст., мала значення додаткових, нашвидкуруч зведених загород для прикриття атаки.

Стовп'ям, можливо, називався окремий тип огорожі з вертикальних колод чи напівколод значної (2,5—3,0 м) висоти, що вимагало заглиблення її основи до 1,5 м. Археологічні дослідження огорож Печерського і Дмитрівського монастирів, здається, підтверджують подібне значення лексеми *столпие*.

Асєєв Ю.С., Богусевич В.А. Воєнно-оборонні стіни XII віку в Києво-Печерській лаврі // Вісник Академії архітектури УРСР. — 1951. — № 4. — С. 40—43.

Балакін С.А. Результати археологічних досліджень на території Києво-Печерського заповідника у 2007 р. // АДУ 2006—2007. — К., 2008. — С. 45—48.

Бережинский В.Г. Тактика оборонительного боя при защите укреплений Древней Руси // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 1. — С. 20—31.

Будилович А. Первобытныя славяне в их языке, быте и понятиям по данным лексикальным. Исследования в области лингвистической палеонтологии славян. — Без места и года. — Ч. 2. — Вып. 1.

Вилкул Т. О некоторых источниках литовских известий Галицко-Волынской летописи // Lietuvos didiosios kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija. — Vilnius, 2007. — P. 17—28.

Довженок В.Й. Військова справа в Київській Русі. — К., 1950.

Євтушок О.М. Атлас будівельної техніки Західного Полісся. — Рівне, 1993.

Івакін Г., Козюба В. Історична топографія Михайлівської гори у Києві в XI—XIII ст. // А се его сребро. — К., 2002. — С. 71—88.

Історія української мови. Лексика і фразеологія. — К., 1983.

Києво-Печерський патерик. — К., 1991.

Ковтун Л.С. Русская лексикография эпохи средневековья. — М.; Л., 1963.

Козюба В. Про датування двох подільських церков XII ст. у Києві // Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя. Тези Міжнар. наук. конф., присв. 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б.О. Тимошука. — Чернівці, 2009. — С. 35—36.

Кучера М. До питання про конструкцію стіни-столпие давньоруського літопису // Київська старовина. — К., 1972. — С. 60—62.

- Лексика и фразеология «Моления Даниила Заточника».* — Л., 1981.
- Лексика Полесья.* Материалы для полесского диалектического словаря. — М., 1968.
- Моргунов Ю.Ю.* Фортификация Южной Руси X—XIII вв. Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. — М., 2007.
- ПСРЛ.* Ипатьевская летопись. — М., 2001. — Т. II.
- ПСРЛ.* Лаврентьевская летопись. — М., 2001. — Т. I.
- ПСРЛ.* Никоновская летопись. — СПб., 1862. — Т. IX.
- ПСРЛ.* Новгородская первая летопись. — М., 2000. — Т. III.
- Рабинович М.Г.* Русское жилище в XIII—XVII вв. // Древнее жилище народов Восточной Европы. — М., 1975. — С. 156—244.
- Раппопорт П.А.* Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. // МИА. — 1956. — 52. — С. 135.
- Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.).* — М., 1989. — Т. II.
- Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.).* — М., 2000. — Т. VI.
- Словарь книжников и книжности Древней Руси.* — Л., 1989. — Вып. 2. — Ч. 2.
- Словарь русского языка XI—XVII вв.* — М., 1978. — Вып. 5.
- Словарь русского языка XI—XVII вв.* — М., 1987. — Вып. 12.
- Словарь русского языка XI—XVII вв.* — М., 1987а. — Вып. 13.
- Срезневский И.И.* Словарь древнерусского языка. — СПб., 1912. — Т. III.
- Тимощук Б.А.* Древнерусские города Северной Буковины // Древнерусские города. — М., 1981. — С. 116—136.
- Porpe A.* Materialy do slovnika terminov budownictwa staroruskiego X—XV w. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962.

Надійшла 01.09.2009

В.К. Козюба

ДРЕВНЕРУССКОЕ «СТОЛПИЕ» ПО ИСТОРИКО-ЛЕКСИЧЕСКИМ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ МАТЕРИАЛАМ

В летописных известиях под 1051, 1074 и 1161 гг. упоминается такой тип ограды как столпие, которым были ограждены Печерский монастырь и Подол в Киеве. Исследователи по-разному видели конструкцию столпия — и как частокла, и как горизонтальной бревенчатой стены, запазованой в срубы (М.П. Кучера), и как каркасно-столбовой (Ю.Ю. Моргунов).

В статье проанализированы случаи замены лексемы столпие другими терминами в поздних списках летописей, а также использование названий других типов оград, известных по древнерусским письменным источникам — острога, тына, ограда, плота. В XIV—XV вв. наблюдается постепенное вытеснение словом тын общего термина ограда.

В последние годы в Киеве зафиксированы объекты, которые могут быть отождествлены с остатками конструкции столпия. При раскопках Михайловского Златоверхого монастыря в 1998—1999 гг. прослежено несколько участков со следами деревянной ограды монастыря начала и конца XII в. Ограда состояла из вертикальных полубревен, повернутых плоской стороной наружу и вкопанных в землю на глубину до 1,5 м. Похожее углубление под деревянную стену зафиксировано в Печерском монастыре в 2007 г.

Эти материалы подтверждают, что столпие было разновидностью вертикальной бревенчатой стены. Использование столпия как вида ограды монастырей и его демонтаж на киевском Подоле в последней трети XII в. ставят под сомнение фортификационное значение этой конструкции.

V.K. Kozuba

ANCIENT RUS «STOLPIE» BY THE HISTORICAL AND LEXICAL, AND ARCHAEOLOGICAL MATERIALS.

Chronicle informations under 1051, 1074 and 1161 mention such type of fence as «stolpie», which enclosed the Pechersk Monastery and Podil in Kyiv. Scholars viewed the construction of stolpie differently: as a paling, as a horizontal log wall, joined in frames (M.P. Kuchera), and as pillar supported structure (Yu.Yu. Morhunov).

The article contains analysis of instances where lexeme «stolpie» was replaced by other terms in late lists of chronicles, and also where names of other types of fences known from Ancient Rus written sources were used: ostroh, tyn, fence, and plit. In the 14th and 15th centuries a gradual displacing of a general term «fence» by a word «tyn» is observed.

Objects which can be identified with the remains of stolpie construction have been found in the last years in Kyiv. During the excavations at the St. Michael Golden-Domed Monastery in 1998—1999 several areas with the traces of a wooden fence of a monastery of the beginning and the end of the 12th c. were found. The fence consisted of vertical half-logs with their flat side turned outside dug into the ground to 1,5 m depth. Similar hollow for a wooden wall is settled at the Pechersk Monastery in 2007.

These materials confirm that stolpie was a sort of vertical lof wall. Its use as a type of monastery fences and its dismantling at Kyiv Podil in the last third of the 12th c. dispute fortification meaning of this structure.